

تحلیل نماد پرنده در سکه های دوره ایلخانی از منظر گفتمان مذهب بر اساس الگوی اروین پانوفسکی

چکیده

سکه‌هایی که از ایران در دوره اسلامی برجای مانده‌اند منقوش به نمادهایی هستند که حامل پیام‌هایی است. یکی از این نقوش، نماد پرنده است. دوره حکومت ایلخان مغول (۶۵۴-۷۳۶ ه.ق) یکی از ادواری است که نقش پرنده بر سکه‌های ایرانی افزایش یافته است. از موضوعات نیازمند بررسی بیشتر در شناسایی فلسفه وجودی نقشمایه متعدد پرنده‌ها بر روی سکه‌های ایلخانی، مطالعه بنیادهای مذهبی، سیاسی و فرهنگی ایلخانیان در دوره‌های مختلف حکومتشان و تاثیر آن به صورت مستقیم بر روی سکه‌ها می باشد. پژوهش حاضر با رویکردی متفاوت از شیوه‌های مرسوم سکه‌شناسی، تعاملات و رقابت‌های بین ادیان مختلف رایج در دوران ایلخانی را در قالب نقشمایه‌های متعدد پرنده‌ها بررسی نموده و مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. این پژوهش به لحاظ هدف «بنیادی-نظری» و به لحاظ روش از نوع «تحلیل محتوا» و براساس آراء «اروین پانوفسکی» به خوانشی آیکونوگرافیک از نقوش پرنده‌ها بر روی سکه‌های ایلخانی می‌پردازد. شیوه جمع‌آوری اطاعات به صورت کتابخانه‌ای است. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که در دوران حاکمیت یاسا نقشمایه‌های پرنده‌ها بر روی سکه‌ها همراه با شهادتین ضرب گردیده و در دوران اسلامی، گرایش‌های مذهبی به صورت قوی‌تری در قالب شعائر اسلامی، آیات و اسامی خلفای راشدین در کنار نقوش پرنده‌ها منعکس گردیده است که همه این‌ها را می‌توان ناشی از تسامح دینی مغولان، مصلحت اندیشی آنان و یا سردرگمی و بی‌سیاستی آن‌ها در عرصه مذهب دانست.

اهداف پژوهش:

۱. تحلیل نماد پرنده از منظر آیکونوگرافیک بر اساس الگوی اروین پانوفسکی.

۲. بررسی تاثیر مذاهب مختلف دوران ایلخانی بر نقشمایه‌های پرنده‌ها شده بر روی سکه‌ها.

سؤالات پژوهش:

۱. وجود نماد پرنده بر سکه‌های دوره ایلخانی تحت تاثیر چه عواملی بود؟

۲. تحولات مذهبی دوره ایلخانی چه تاثیر بر تغییرات نقشمایه پرنده بر سکه‌های دوره ایلخانی داشت؟

کلیدواژه‌ها: سکه‌های دوره ایلخانی، نماد پرنده، گفتمان مذهب، پانوفسکی، ایلخانی.

مقدمه

سکه‌های ایلخانی از نقطه نظر تنوع نقشمایه‌ها و نمادها، زیبایی خطوط و طراحی حروف جزء بهترین سکه‌های دوران اسلامی می‌باشند که می‌بایست از منظر آیکونوگرافی به صورت جداگانه تحلیل و بررسی گردد. یکی از نقوشی که در سکه‌های این دوره دیده می‌شود نقوش پرنده است. البته این نقش از آغاز تا پایان حکومت ایلخانی تغییراتی را نیز تجربه کرده است. بررسی نقوش موجود بر سکه‌های تاریخی حاکی از این است که هر یک از این نقوش در ارتباط با موضوع و یا یک باور مقدس فرهنگی و مذهبی یا سیاسی هستند. بنابراین بررسی نشانه‌شناختی این نقوش می‌تواند بخشی از تاریخ فرهنگی و سیاسی یک کشور و تحولاتی را که پشت سر گذاشته است آشکار سازد. دوره حکومت ایلخانان که صد و اندی سال بر ایران حکومت داشتند یکی از پیچیده‌ترین ادوار تاریخ ایران از نظر فرهنگی است و دلیل آن را باید از تفاوت‌های عمیق فرهنگی میان مغولان با ایرانیان مسلمان دانست. با این تفاسیر بررسی سکه‌های این دوره و نماد پرنده می‌تواند تا حدی روشنگر تحولات این دوره تاریخی باشد. این پژوهش در پی پاسخ به این مسئله که است که عنصر بصری پرنده در سکه‌ها چه ارتباطی با فرهنگ و مذهب دوره ایلخانی دارد؟ فرضیه پژوهشگر بیانگر این است که کاربرد عنصر بصری پرنده تحت تأثیر مذاهب رایج در دوران حاکمان ایلخانی متغیر بوده و در کنار شعائر مذهبی و یا به صورت منفرد بر روی سکه‌ها ضرب گردیده است.

درخصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون تحقیق مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است اما پژوهش‌های متعددی به بررسی سکه‌های دوره ایلخانی پرداخته‌اند. شرفی (۱۳۹۱) در مقاله «نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی» ادعان داشته که مهم‌ترین رکن نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی، سکه‌های فلزی اعم از طلا، نقره و مس بوده که در دوره‌ای کوتاه، اسکناس نیز به یاری آن آمده است. مقاله مذکور می‌کوشد با شناخت چگونگی وضعیت نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی و مهم‌ترین ویژگی‌های آن است. صالحی (۱۳۹۳) در رساله دکتری با راهنمایی جواد نیستانی دانشگاه تربیت مدرس تحت عنوان: «تجزیه عنصری سکه‌های ایلخانی جهت پی بردن به وضعیت اقتصادی و سیاسی زمان مورد مطالعه با روش PIXE بیان داشته که بهترین دوره اقتصادی در سکه‌های مورد مطالعه مربوط به غازان است و بیشترین افول مالی در دوره احمد تغودار رخ داده است. احمد نیک‌گفتار (۱۳۸۸) شناسایی و معرفی سکه‌های ضرب شده در اسفراین ناشر راهیان سبزاست که به بررسی سکه‌های ایلخانی ضرب شده در اسفراین می‌پردازد. علی‌اکبر سرفراز و فریدون آوزرمانی (۱۳۹۴) کتاب سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زنده انتشارات سمت که به طور مختصر و مفید به معرفی سکه‌های هر دوران می‌پردازد و حسینی سرابی (۱۳۹۰) در پایان‌نامه‌ای با عنوان بررسی نظام اداری و تشکیلاتی مالی ایلخانیان با تکیه بر شواهد سکه‌شناسی از مهناز حسینی سرابی در دانشگاه تهران با استاد حسن کریمیان انجام گرفته که در آن به مطالعه و تحلیل متون تاریخی به همراه معرفی ۵۰۷ عدد سکه از دوران ایلخانان پرداخته است.

عباس سرافرازی (۱۳۹۳) استادیار تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد، پژوهشی با عنوان گرایش‌های سیاسی، مذهبی ایلخانان بر اساس مسکوکات ایلخانی انجام داده است. وی به این نتیجه دست یافته که سکه‌های ایلخانی به عنوان یکی از شاخص‌های شناسایی گرایش‌های سیاسی، مذهبی و وضعیت اقتصادی این دوره جایگاه ویژه‌ای در مطالعه تاریخ ایلخانان دارد اما تحلیل و مقایسه‌ای خاص و ویژه مبنی بر تأثیر باورهای آیینی و اعتقادات مذهبی در پیدایش

نقشمایه‌ها، چیدمان و طراحی حروف این دو دوره از سکه‌های ایران به صورت تخصصی انجام نگردیده است و نوع و میزان این تأثیر در دوره ایلخانی مقایسه نشده است. از این رو تحقیق و پژوهش مورد نظر، با توجه به مطالعه تأثیر باورهای آیینی و اعتقادات مذهبی بر روی نقشمایه‌ها و شعائر مذهبی، کاری نوین می‌باشد.

روش مورد استفاده در این پژوهش بر اساس هدف، در زمره پژوهش‌های توسعه‌ای بوده و از نظر روش‌شناسی، تحلیلی-تاریخی است، چراکه می‌کوشد بر مبنای دستاوردهای آیکونولوژی، رابطه بین فرهنگ و مذهب با نقوش پرندگان در سکه‌ها را بیابد. تحلیل‌ها براساس منابع کتابخانه‌ای و پژوهش‌های میدانی صورت گرفته است. در این پژوهش، روش آیکونوگرافی انتخاب شده است که با پژوهش در مورد سکه‌های ایلخانی با رهیافتی شمایل‌نگارانه، پیوند میان درونمایه اثر و فرم را پدیدار می‌کند؛ بر این پایه، به سکه‌های دوره ایلخانی به عنوان متن تصویری نگاه می‌شود. تجزیه و تحلیل نقشمایه روی سکه‌ها با استفاده از منابع و مقالات متعدد تاریخی با مطالعه موردی المان‌های تصویری بررسی شده است.

نتیجه‌گیری

در تاریخ ایران بعد از اسلام، دولت ایلخانی نخستین حکومتی بود که فرمانروایان آن در دوران اول، نه تنها مسلمان نبودند بلکه در مواردی نیز با دین اسلام عداوت و دشمنی ورزیده و با پیروان ادیان دیگر همانند مسیحیت، یهودی و بودایی هم صدا می‌شدند. در دوران حاکمیت یاسا نقشمایه‌های پرندگان روی سکه‌ها همراه با شهادتین ضرب گردیده و در دوران اسلامی همراه با شهادتین و اسامی خلفای راشدین می‌باشد. تحولات مذهبی این دوران به طور کلی منبعت از اوضاع سیاسی بود. هرچند که یاسای چنگیزی تسامح مذهبی و طرفداری نکردن از دین یا مذهبی خاص را توصیه می‌کرد، اما حاکمان مغول در ایران به گونه‌ای دیگر با مسلمانان سلوک می‌کردند. در دوران اسلامی، گرایش‌های مذهبی ایلخانان مغول به صورت قوی‌تری در قالب آیات، شعائر مذهبی و نقشمایه‌ها منعکس گردیده است. نقشمایه پرندگان مختلف همچون طاووس، کبوتر، باز یا شاهین و لک لک در ادیان و مذاهب مختلف دارای تحلیل‌ها و تفاسیر آیکونوگرافیکی منحصر به فرد خود می‌باشد که در دوران حاکمیت یاسا با توجه به عدم گرایش مذهبی حاکمان ایلخانی به اسلام و طبقه حاکم، در کنار شعائر مذهبی ضرب گردیده است که در کنار همه این‌ها، ظهور نقشمایه پرنده تحت تأثیر تمدن ایران قبل از اسلام، سایر مذاهب و ادیان (شمنی، بودایی، یهودیت و مسیحیت) نمایش داده می‌شود، در حالی که در دوران اسلامی، برخی از نقشمایه‌های پرندگان بدون حضور شعائر اسلامی و تنها با تأکید به مقام و جایگاه حاکم ایلخانی حک گردیده است (تصویر ۱۳). ایلخانان مغول علاوه بر تعصب شدید مذهبی و ظهور نقوش و المان‌های بصری رایج مذهب خود، همچون پرندگان در سمت دیگر سکه، گویی همه چیز را به فراموشی سپرده و مهم‌ترین شعائر مذهبی مسلمانان را که جز اصول اولیه مبانی اعتقادی آنان می‌باشد، در کنار نقشمایه پرنده در سمتی دیگر از سکه و گاهی پیرامون تصویر قرار می‌دهند، که همه این‌ها را می‌توان ناشی از نخست تسامح دینی مغولان، دوم مصلحت‌اندیشی آنان و سوم سردرگمی و بی‌سیاستی آن‌ها در عرصه مذهب مطرح نمود.

منابع:

- آزمایش، سیدمصطفی. (۱۳۸۶). مجموعه مقالات عرفان ایران، تهران: انتشارات حقیقت.
- اخوان اقدم، ندا. (۱۳۹۳). "تفسیر شمایل‌نگارانه صحنه‌های شکار در ظروف فلزی ساسانی"، کیمیای هنر، شماره ۱۲، صص ۳۳-۵.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۷۷). اسطوره بیان نمادین، تهران: انتشارات سروش.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۸۴). تاریخ مغول در ایران، ترجمه محمود میرآفتاب، چاپ نهم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- بیانی، شیرین. (۱۳۸۱). دین و دولت در عهد ایلخانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- پرهام، سیروس. (۱۳۷۵). شاهکارهای فرش‌بافی فارس، تهران: نشر سروش.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۹۶). رمز و داستان‌های رمزی در ادبیات فارسی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خزایی، محمد. (۱۳۸۶). "نقش نمادین طاووس در هنرهای تزئینی ایران"، کتاب ماه هنر، شماره ۱۱۱ و ۱۲۲، صص ۱۲-۶.
- دشتی، محمد. (۱۳۷۹). نهج‌البلاغه، قم: نشر پارسیان.
- دیکران؛ آدانا؛ بیان، زهرا. (۱۳۸۱). "نمادها و سمبول‌ها در هنر مسیحیت"، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره ۲۰، صص ۹-۲.
- شایسته‌فر، مهناز؛ غفاری، گلسا. (۱۳۹۴). "بررسی نقش پرنده در سفالینه‌های بخش اسلامی موزه رضا عباسی"، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران. خراسان، صص ۱۶-۱.
- شوالیه، ژان ژاک؛ گریبان، آلن. (۱۳۸۵). فرهنگ نمادها. ترجمه سودابه فضائی، جلد چهارم، تهران: انتشارات جیحون.
- شوالیه، ژان؛ گریبان، آلن. (۱۳۸۸). فرهنگ نمادها. ترجمه سودابه فضائی، جلد سوم و پنجم، تهران: انتشارات جیحون.
- شیمیل، آنه ماری. (۱۳۸۴). شکوه شمس، ترجمه حسن لاهوتی، چاپ چهارم، تهران: نشر قلم.
- صابری، نسترن؛ مافی‌تبار، آمنه. (۱۳۹۹). "نمادینگی نقش ماکیان در منسوجات ساسانی از منظر آیکونولوژی اروین پانوفسکی"، شماره ۶، صص ۱۳-۵.

عبدی، ناهید. (۱۳۹۱). درآمدی بر آیکونولوژی، تهران: نشر سخن.

فولتس، ریچارد. (۱۳۸۵). دین‌های جاده ابریشم، ترجمه عسگری پاشایی، تهران: نشر فراروان.

کاشانی، عبدالرزاق. (۱۳۹۱). اصطلاحات الصوفیه، ترجمه محمد خواجه‌وی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات مولی.

کشمیرشکن، حمید. (۱۳۹۶). درآمدی بر نظریه و اندیشه انتقادی در تاریخ هنر، تهران: نشر چشمه.

کویر، جی.سی. (۱۳۷۹). فرهنگ مصورنماهای سنتی، ترجمه: ملیحه کرباسیان، تهران: نشر فرشاد.

مرتضوی، منوچهر. (۱۳۷۰). مسائل عصر ایلخانان، تبریز: دانشگاه تبریز.

میت فورد، میراندا بروس. (۱۳۸۸). فرهنگ مصور نمادها و نشانه‌ها در جهان، ترجمه: ابوالقاسم دادور و زهرا تاران، تهران: نشر کلهر.

هرمان، جوجینا. (۱۳۷۳). تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان، ترجمه: مهرداد وحدتی، چاپ دوم، تهران: نشر دانشگاهی.

یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۸۸). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران: نشر فرهنگ معاصر.

Christian Rasmussen Collection

raeeka.wordpress.com